

המאבק על החיים

איטה וארקוביצקה

אבי, שמואל גראבארסקי, היה סוחר-תבואה ברוז'ישץ'. אמי, אתל, התמסרה לעסקנות ציבורית. זמן מסויים שימשה יושבת-ראש של ארגון לעזרת נשים. בעלי, שמואל, עבד כמנהל חשבונות במפעל לכריתת יערות בפולסיה.

בשנת 1923 התחתנו וחזרנו לגור ברוז'ישץ'. שמואל בעלי קיבל עבודה כמנהל בנק, שנפתח אותה שנה. במשך השנים הבאות נולדו לנו שתי בנות. אני לא רציתי להצטמצם בתפקיד עקרת-בית בלבד, ונסעתי לווארשה ללמוד בבית-ספר למיילדות. אחרי סיום לימודי עבודתי כמיילדת לא רק אצל יהודים אלא גם אצל נוצרים. אהבתי מאוד את מקצועי.

בשנת 1935 פרץ בפולין משבר כלכלי חמור, שגרם לחיסולם של בנקים רבים. בעלי סבל מאוד מן המצב הזה, כי היה מסור מאוד לעבודתו בבנק. הוא היה רגיל לומר, שיש לו שלושה ילדים: שתי בנות, ליובה ופרידה, והבנק. כשהחמיר המצב והבנק נקלע לקשיים כספיים, היה עיקר דאגתו, איך להחזיר את הפקדונות שאנשים עמלים הפקידו בבנק. הוחלט למכור שני בתים מרכוש הבנק ולהחזיר למפקידים את כספם. המצב השפיע מאוד על מצב בריאותו של בעלי, שחלה במחלה קשה. הוא שכב בבית חולים חדשים אחדים, ואחרי שהבריא ממחלתו עזבנו את רוז'ישץ' ועברנו ללוצק.

בעלי התחיל לעבוד במשכורת קטנה, אך עצם היותו עסוק עזר לו לשוב לאיתנו. ולהשתחרר מן המועקה, שהנחילה לו תקופת עבודתו ברוז'ישץ'.

איטה וארקוביצקה

אני מחליפה את מקצועי

כאשר היתה לוצק תחת שלטון הסובייטים בשנת 1939 התחלתי לחפש עבודה בתור מיילדת, אך אמרו לי שאצל הרוסים עסוקות המיילדות רק בבית-החולים ואסור להן לטפל ביולדות בבתי-החן. לכך לא הסכמתי. החלטתי לכן, לנצל את המקצוע האחר שלי, הנהלת חשבונות, שלמדתי בעת שבעלי היה מנהל-בנק, ואכן קיבלתי עבודה כמנהלת-חשבונות, ועסקתי בה עד לכניסת הגרמנים.

תחת המגף הגרמני

בלילה בו נכנסו הגרמנים ללוצק שמעתי לראשונה את השיר: „עס ברענט, יידעלאך, עס ברענט!“. חשבתי שמישהו יצא מדעתו מפחד הגרמנים וחיבר את השיר. לא ראיתי את האיש ששר, אך ראיתי מסביבי את הדליקות, וחשתי את האימה הנוראה של המלים.

כשנכנסו הגרמנים היינו במרתף. הגרמנים נכנסו למרתף וראו אותנו. הם לא אמרו דבר, ויצאו בחיך על שפתיהם.

בעיר החלו לדבר על גיטו, וכעבור שבועות אחדים הופיעו פקודות, המחייבות כל גבר מגיל 14 עד 60 להתייצב לעבודה עם את ומעדר משלו.

תמיד טענתי שלבעלי יש שכל, אבל לי יש אינסטינקט בריא. בעלי החליט לא להתייצב לעבודה. אני הייתי בדעה שעליו להתייצב, משום שישנה פקודה המחייבת אותו לכך. אך הוא עמד על דעתו ונשאר בבית, והודות לכך ניצל ממוות בטוח. אלפי היהודים שהתייצבו במבצר לוברט (זאמעק לובארטאָווסקי) נרצחו במקום מרוחק מן העיר. הדבר קרה כחודש ימים אחרי כניסת הגרמנים. על הרצח המתועב הזה נודע לנו ימים אחדים אחרי המעשה.

הגיטו בלוצק

אחרי מאורע הדמים הזה הופיעו שוב שמועות על גיטו, שבו יוכנסו כל היהודים שנשארו בחיים. אנחנו גרנו במרכז העיר והחלטנו לעבור לפרבר, שבו התקיימו תמיד הירידים. למזלנו, הוכרו הגיטו בדיוק בפרבר הזה.

הפקודה לעבור לגיטו אסרה על האנשים לקחת אתם חפצים כלשהם. עליהם היה לעבור לשם בגפם. תנאי החיים בגיטו היו נוראים: האנשים גרו בצפיפות רבה והרעב היה גדול. למזלנו היו לנו חפצים, שיכולנו למכור ולהשיג תמורתם קצת קמח ותפוחי-אדמה. הודות לכך לא סבלנו חרפת רעב.

לאחר חודשיים בגיטו בא אלינו נהג פולני, שאני הייתי לפנים המיילדת הקבועה אצל אשתו בכל לידותיה ושימשתי אצלם מתווכת ה"עושה-שלום" בינו ובין אשתו כל אימת שפרצו מריבות ביניהם, ואמר לנו:

"ימים קשים מצפים לכם בקרוב. חבל לי עליכם. אני מייעץ לכם לצאת מן הגיטו והודות לשפתכם הפולנית הנקייה ומראכם הארי תצליחו לחיות כפולנים בכל עיר אחרת, כשאתם מעמידים פני קאתולים. תענדו צלב על צוואריכם, תלכו פעם בחודש לכנסייה, וכך תצליחו לעבור את התקופה הקשה, שלא תימשך לעולם. אני יכול לעזור לכם בהכנת תעודות טבילה נוצריות".

בעלי לא רצה לשמוע לעצה זו וידידנו הפולני הלך בהבעת צער, על שאין אני מקבלים את עזרתו. המשכנו לחיות חיי סבל ושפלות בגיטו. הגרמנים לקחו מאתנו את הספרייה הגדולה בשפות שונות, שעליה היתה גאוות בעלי. כן שדדו מבעלי את אוסף הבולים הגדול והעשיר, שאסף במשך שנים רבות. הגרמנים גם בחרו לעצמם את החפצים הטובים והנאים ביותר והשאירו לנו רק את הגרוטאות והסמרטוטים.

ימים אחרים לפני חיסול הגיטו בא אלינו שוב ידידנו הנהג הפולני ואמר:

"הזהרתי אתכם וביקשתי מכם לצאת יחד את הגיטו. עתה מאוחר הזמן לספק לכם תעודות טבילה נוצריות. עכשיו יצטרך כל אחד לצאת לחוד".

הוא הדריך אותנו כיצד לנהוג. את הבת הקטנה יעץ להגיד שהיא יתומה: את אבא לקחו למלחמה ואמא נפטרה; לכן היא הולכת מכפר לכפר ומחפשת עבודה. לבת הגדולה יעץ לומר, שהיא ברחת ממחנה עבודה, ועליה לבחור בשם של מחנה מרוחק, כדי שקשה יהיה לאמת את דבריה. לי יעץ להגיד, שברחתי מרכבת בעת שהפציצו אותה וכי כל תעודותי אבדו בשעת ההפצצה. הקושי היה עם בעלי שמואל, שבתור גבר קשה היה לו להמציא תירוצים שונים, כמונו.

אנו בורחים מן הגיטו

תוך כמה שעות יצאנו כולנו את הבית. היה זה ב־13 באוגוסט 1942. לכל אחד היה זוג לבנים אחד להחלפה, סוודר וחצי לחם. אני ליוויתי את בתי הקטנה, פרידה, עד שהתרחקה מן הגיטו. אחר-כך ליוויתי את בתי הגדולה, ליוביצ'קה, עד שיצאה משער הגיטו. לבסוף ליוויתי את בעלי. כשחזרתי לקחת בגדים להחלפה, ראיתי שלא נשאר עוד דבר וכך יצאתי לעולם העוין שמסביבנו כמו שאני לבושה.

הלכתי בלי לדעת לאן. ראיתי יהודים עובדים בצדי הדרכים תחת השגחת הגרמנים. התרחקתי מהם, כדי שלא יכירו אותי. כך הגיע הערב הראשון. קרבת לבית איכר וביקשתי רשות ללון. הרשות ניתנה לי, אך היה שם לכלוך גדול וקיבלתי מחלת הגרדת, שהטרידה אותי מאוד. למחרת בבוקר הסתלקתי והתחלתי לבקש עבודה בכפרים שבסביבה. היי-שגירשו אותי והיו שהעסיקו אותי בעבודות זמניות. שלא היה לי מושג כלשהו עליהן. רוב העבודות היו בשדה ליד מכוונת חקלאיות. תמורת העבודה קיבלתי אוכל טוב ובמידה מספקת, אולם אחרי שנסתיימה העבודה ציוו עלי להסתלק.

כך נדדתי שבועות אחדים. ביום ראשון אחד הגעתי לכפר צ'ארוקוס שרוב תושביו היו אוקראינים, אך היה שם מנזר פולני. שכבתי בחצר הכנסייה של המנזר, וכשיצאו המת-פללים ניגשתי לכומר ואמרתי לו שאני זקוקה לעזרה. כששאל אותי האם אני רוצה כסף, אוכל או בגדים, עניתי לו, שאני זקוקה לתעודות כשביל הבנות שלי. אין אני דואגת לעצמי ולא איכפת לי גורלי, אך אני חוששת לגורל בנותי ומבקש ממנו תעודות בשבילן.

ניצלתי הודות לשת משפחות נוצריות

בני משפחתנו היו: אבא — אהרון-שלום, אמא — מאטל, שני אחים — ישראל ונתן, אחותי ברכה ואני. גרנו בכפר על-יד ברזלופ. היה לנו משק חקלאי ורפת. אבא היה גם סוחר תבואה.

כולנו התחבאנו ביער סמוך לכפר בבורות שחפרנו וכיסינו בענפים ובאדמה. השוטרים האוקראינים היו שונאי-ישראל והתנהגו כל-פינו באכזריות חיתית. הם היו עורכים מפ-עם לפעם מצוד ביער, ביוזעם כל יהודים הסתתרו בו. במלאכה זו נעזרו בכלבים מאר מנים, שהיו משלחים לכל עבר. באחד המצור דים הרגו את אבי, אמי, אחותי ברכה ובתה התינוקת.

רצח שני אחי

נשארו שני אחים ואני. התחבאנו בערימת קש גדולה שהיתה בקצה החצר של איכר, בלי שהאיכר ידע עלינו. האחים יצאו לחפש מעט מזון ונתגלו. בנו של בעל-הבית, שלמד משפטים ועמד בקשר עם הגרמנים והשוט-רים האוקראינים והיה אנטישמי גדול, ציווה לירות בהם. ראיתי אחר כך את גוויותיהם של שני אחי היקרים ישראל ונתן ז"ל. איכר זה, סיגיידה שמו, קיבל מאת הורי, לפני שנמלטו ליער, פרות מהרפת שלנו ודברי-ערך. הורי חשבוהו לידיד נאמן. אחרי שנשארת לבדי מכל משפחתי ברחתי ממחבואי ונפלתי לידי פולני, שרצה למסור אותי לגרמנים. נמלטתי מתוך זרועותיו והתי-חבאתי בין השיחים. בלילות הייתי יוצאת לבקש מעט אוכל.

בחג המולד הנוצרי הגעתי למשפחה פול-נית ענייה, בשם קוטארסקי. גם משפחה זו קיבלה מהורי רכוש רב, שעה שחילקו את רכושם בין הגויים. הם ראו אותם כידידים,

וקיוו, שאם יישאר משהו מאתנו בחיים, אולי יקבל משהו מן הרכוש בחזרה. כאן, אצל קוטארסקי, מצאתי יחס אנושי. בעל-הבית היה אומר: „אני אשמור עליך למען „שולים“ (בשם זה קראו האיכרים את אבא, אהרון-שלום, שהיה מקובל עליהם מאוד). הקוטארסקים עזרו לכל יהודי, שפנה אליהם לעזרה.

גם משפחת טורצ'יניוק, האם ושתי הבנות, ושושנה קאנפר, מצאו מחסה בבית הזה. כעשרה יהודים ניצלו הודות למשפחה מופלאה זאת. הייתי עובדת בשדה וברפת, כאחת מבנותיו של בעל המשק. היינו מכינים אוכל ליהודים, שהיו באים בלילה לבקש מזון. אצל משפחה זו הייתי כשנה וחצי.

אולם בחודש מארס 1943 החלו האוקראינים לרדוף את הפולנים. האיכרים הפולנים עזבו את משקיהם והתרכזו בכפר אוז'ובו. גם הקוטארסקים עברו לשם ואני נאלצתי לחזור לברזולופ. הפעם הגעתי לביתו של חוודור — משפחה אוקראינית קומרניסטית. גם משפחה זו התייחסה אלי טוב. ישנתי בדיר החזירים במחבוא שבערימת קש. בבית זה הייתי עד בוא הרוסים.

בצבא הסובייטי שהגיע לברזולופ היה מפקד-פלוגה יהודי, שעזר לנו וגמל למשפחת חוודור על יחסו האנושי.

אני מזכירה כאן בהכרת טובה את שתי המשפחות: קוטארסקי הפולנית וחוודור ה־אוקראינית.

עם בני משפחת קוטארסקי, החיים עתה בפולין, אנו עומדים בקשרי מכתבים.

בת-שבע קינן (שפיגל), נחשונים

הוא ענה לי, שהוא מוכן לעשות הכל, אבל לספק תעודות טבילה נוצריות לא יוכל, אבל הוסיף:

„יש כאן מורה, ששמה איוואנוב, לזכי אליה, אולי תוכל היא לעזור לך, אך אל תגידי לה שאני שלחתי אותך!“

מורה פולניה מסכנת חייה למעני

הגעתי לחצר של המורה וביקשתי מעט מים לשתייה. היא הביאה לי מים ושאלה אותי אם אני רעבה. אמרתי לה שאינני רעבה, אבל אני זקוקה למים חמים יותר מכל דבר אחר. היא שאלה אותי אם משהו ראה אותי נכנסת לחצרה, הרגעתי אותה ואמרתי שאיש לא ראה אותי. הכניסה אותי לביתה ואמרה:

„בבית גרה גם אמא שלי. לי ולאמא את יכולה לספר הכל, אך אם יבוא הנה אחי, אל תגלי לו דבר.“

הביאה אותי למטבח, הכינה סיר גדול מים חמים והגישה לי סבון ומגבת. בעת שהתרחצתי הכינה לי מרק חם. בעת האכילה ביקשה ממני לספר מה שעבר עלי, והיא הוסיפה:

„יודעת אני שאת יהודיה, ואין את צריכה להכחיש זאת, אינני יודעת אם אוכל לעזור לך, אך אנסה“. אחרי שסיפרתי לה כל מה שעבר עלינו, הביאה אותי לאחת הכיתות הריקות של בית-הספר (היה זה בשעת חופשת הקיץ), הביאה לי מזרון, ואמרה לי להישאר פה עד מחר בבוקר.

בבוקר השכם לפני שהאיר היום הוציאה אותי לגינה ואמרה לי להסתתר בין השיחים. על כלבה הגדול, פיראט, ציוותה לשמור עלי. הוא אמנם שמר עלי ומפעם לפעם ניגש וליקק את ידי ואת פני. אם התקרב משהו לשיחים, גירש אותו משם בנביחות חזקות; כולם פחדו מפניו כי היה זה כלב פרא, שהפיל מוראו על כל הסביבה.

פעמיים ביום הביאה לי האם מרק חם ותירס. בערב, אחרי שהחשיך, באה המורה והחזירה אותי לדירתה. היא הגישה לי שלוש תעודות-לידה והצטדקה על שלא יכלה להשיג יותר מזה. אחת התעודות היתה מיועדת לבעלי, שניה התאימה לגילי והשלישית היתה מיועדת לאחת הבנות. היא גם שאלה אותי, אם אני זקוקה לכסף, ועניתי שאיני רוצה כלום.

לפני שעזבתי את הבית לחצתי את ידה ונשבעתי שלא אספר עליה ועל ביתה, בה קיבלתי עזרה וסעד. עד היום איננו יודעת מהיכן לקחה את התעודות. אני רק משערת. שאת התעודות קיבלה בכנסייה, אולי אצל הכומר.

נע ונד

שוב נדדתי מכפר לכפר, עד שביום אחד שמעתי, שאחת מבנותי נאסרה בלוצק. הלכתי ללוצק, שם לא היו עוד יהודים. פניתי לידידה נוצריה, שהוכיחה לנו נאמנות רבה בעת שמשפחתנו חיתה בגיטו, והיתה שולחת לנו מזמן לזמן, באמצעות בעלה, מעט אוכל, וידעתי שאני יכולה לסמוך עליה. שמה היה וירה מיכאילובנה ז'מבינסקאיה. הייתי אצלה שלושה לילות. אחר כך נתנה לי זוג כפפות חורפיות והציעה לי גם כסף, אף שלא היתה בעלת אמצעים. היא היתה רוסייה פראבוסלאבית ובעלה קאתולי. היא נתנה לי כתובת לידיד בתו של „באטיושקה“ (כומר פראבוסלאבי), המסתירה ילדים יהודים ומוסרת אותם לכנסייה. היא אמרה לי לפנות אליה בהמלצה שבידי, אך יעצה לי לא להזכיר את העברת הילדים היהודים מדתם.

הגעתי לכפר ופניתי לאלמנת הכומר ולבתה. ראיתי שם ילדה יהודיה שעמדו להטבילה. היה זה לפני חג הפסחא ושמעתי איך אשת הכומר אומרת לילדה:

„את יודעת, שעכשיו מתקרב חג גדול, פסחא.“

והילדה הוסיפה:

„כן, ואוכלים מצה...“

התיידדתי עם בת הכומר. היא סיפרה לי שהילדה היהודית היתה חולת גזזת ומלאת פצעים. היא ריפאה אותה מפצעייה עד שהבריאה לחלוטין. איכרי הסביבה איימו שימסרו לגרמנים שהיא מסתירה יהודיה.

לדמותו של ד"ר פריד

ד"ר פריד היה דמות ידועה ובלוטת בעיר שלנו באראחובו שבקרפאטורוס. אביו היה מורה להתעמלות, לריקודים ולנימוסים. גם אמו היתה מורה. מצבם החומרי של הוריו היה לא טוב והם חיו חיים צנועים למדי.

עד כמה שאני זוכר אותו, הוא לא השתייך לשום מפלגה פוליטית בעיר. הוא לא התערבנין בפוליטיקה. הוא לא היה חבר בתנועה הציונית. גם בתור סטודנט לא התעניין בפר ליטיקה. היה סטודנט עני ולא התבלט באגר דת הסטודנטים של אוניברסיטת פראג. נדמה לי שהיה יהודי מתבולל.

נפגשתי כמה פעמים עם ד"ר פריד בהיותו כבר רופא בפראג. כשהוא גמר את האוניברסיטה, אני רק התחלתי את לימודי סיפור עליו שהוא היה אחד הסטודנטים המצטיינים באוניברסיטה.

בזמן לימודיו עבד בכל מיני עבודות בפראג ואף בעבודת ניקיון בבתי ציבור כדי להתקיים, כי להוריו לא היתה האפשרות לעזור לו. הוא התקיים בכוחות עצמו.

בתור רופא צעיר גויס לצבא הצ'כי ונתן קבל לבית-הספר של קצינים-רופאים. הוא היה בראדס חביב, רציני ובעל אופי חזק. היה רופא טוב וכל מי שהכיר אותו רחש לו כבוד.

היה מאד ידידותי, אם כי לא היו לו חברים רבים.

אחרי המלחמה התענייני בגורלו של ד"ר פריד, אבל לצערי לא קיבלתי שום ידיעות עליו. ידעתי רק שהוא אינו עוד בחיים.

רק לפני כמה שנים נודע לי מהגב' שושנה שטרס (גלמאן), העובדת כאחות בבית-החולים „אסותא" בתל-אביב, שד"ר פריד הציל את חייה וחיי יהודים רבים אחרים, ילידי רוז'ישץ'. היא גם סיפרה לי שהוא עזר לפארטיזנים סובייטיים שהסתתרו בסביבת העיר רוז'ישץ'.

נשארתי בביתה במשך תקופה מסויימת כ„מנהלת הבית". אך הגיע היום שנאלצתי לעזוב. היא ליוותה אותי ונפרדה ממני בנשיקות וחיבוקים התפללה לאלוהים שאצליח בדרכי.

הרופא הטוב והמיטיב

לפני שנפרדנו יעצה לי ללכת לכפר צ'כי, בשם מלין. שם יש רופא, שאומרים עליו שהיה פעם יהודי והתנצר. הוא עובד כרופא הכפר והכפרים הסמוכים.

באתי אל בית הרופא ונעמדתי בין החולים המחכים לתורם. כשהגיע תורי נכנסתי לחדרו וגיליתי לו שאני יהודי ואני זקוקה לעזרה רפואית ולמקום שאוכל לנוח כמה ימים. ביקשתי ממנו שיכניס אותי לבית-חולים כחולה. הוא הכניס אותי לבית החולים בתואנה שאני זקוקה לגיטות, ובינתיים נמצאתי בהשגחתו.

כעבור ימים אחדים פנה אלי הרופא:

„לא הרחק מכאן ישנה עיירה, אוסטרוויץ. כל יהודי העיירה הושמדו כבר. יש שם בית מרקחת, שבעליו הוא איש בודד והוא זקוק לאשה, שתנהל את משק ביתו ואף תטפל בבית המרקחת. לעבודה זו תזדקקי לאומץ רב, כי בקרבת מקום נמצא המשרד הכפרי, בו מתרכזים אוקראינים רבים, שהם, כידוע, שונאי יהודים. במרחק קילומטר משם נמצאת המשטרה הגרמנית ושוטרים גרמנים באים לעיתים קרובות לבית המרקחת. אם את מרגישה עצמך די חזקה כדי לעמוד בסכנות האלו, תוכלי לפנות לרוקח, שביקש ממני לשלוח לו אשה לעבודה.”

הסכמתי לעצתו. הוא כתב לי מכתב-המלצה ונפרדתי ממנו. עד היום אינני יודעת את שמו של הרופא, שהיטיב עמי בימים הקשים ביותר בנדודי. יודעת אני, שלקראת סוף המלחמה, הוציאו הגרמנים להורג את כל תושבי הכפר יחד עם הרופא המסור שלהם...

אני עובדת בבית מרקחת

באתי לאוסטרוויץ ופניתי מיד לבית המרקחת. אחרי שחקר אותי אם יודעת אני לבשל ולנהל משק בית, הסכים לקבלני. עבדתי אצלו עד מאי 1943; ניקיתי את הבית, בישלתי בשביל הרוקח ושלוש עוזריו בבית המרקחת וכן חטבתי עצים לצרכי בישול והסקה.

הרוקח היה מרוצה ממני, כי מסרתי לידו את המתנות שהאיכרים היו מוסרים לי בשבילי בבית, כי לא היה להם נוח לתת אותן בבית-המרקחת לעיני עובדיו. אני הייתי מייד מוסרת לרוקח את המתנות, שכללו ביצים, חבילות חמאה, דבש, פירות — כל זה בכמויות גדולות.

כל ערב היה הרוקח מחוייב להכין דר"ח מן התרופות שמכר במשך היום, בשביל השל-טונות הגרמנים, שבית המרקחת היה תחת פיקוחם. הוא התקשה בהכנת הדר"ח וכשנתברר שאני „מבינה קצת" בחשבון, היה מבקש ממני להכין את הדר"ח בשבילי. הוא היה מרוצה מאוד ממני. הוא אמנם חשד, שאני יהודיה, אך מכיוון שהיה זקוק לי, הוא שתק; הוא אף חשב, שאני קרובה של הרופא, שהמליץ עלי. הוא גם חשד, כנראה, שאף הרופא הוא יהודי. בבית הסמוך לבית המרקחת גרה רופאה פראבוסלאבית, ידידתו של הרוקח, שאף היא חשדה בי שאני יהודיה.

החשד שאני יהודיה גבר אצל העוזרת של הרוקח בבית המרקחת, שהיתה ידועה כשונאת-ישראל. היא עקבה אחרי כל הזמן. אנהנו היינו ישנות יחד בחדר ארוך, שמחיצת-עץ הפרידה בין שתי המיטות שלנו. פעם פנתה אלי ואמרה:

„את כה מאופקת וסגורה, שאפילו מתוך שינה אין את מדברת!”

למרות שהרוקח היה מרוצה ממני והיה צריך אותי מאוד, פחד מאוד שמא יגלו שהוא מעסיק יהודיה. הוא פנה אלי:

„אני לא יכול להחזיק אותך בלי לרשום אותך, כדי שתקבלי כרטיסי לחם. עליך ללכת למשרד הכפר ולהירשם שם.”

במשרד הכפר לא רצו לרשום אותי. פניתי ללשכת העבודה, שם קיבלתי תעודה שאני מועסקת בבית-מרקחת בתור סאניטארית. אחר-כך התברר לי, שהפקיד שנתן לי את התעודה היה צ'כי, וכי הייתי יכולה להיעזר בו אילו ידעתי זאת קודם.

פניתי עם התעודה למשרד הכפר, אך גם הם לא רצו לרשום אותי. התחלתי לצעוק: "למה אתם דוחים אותי ולא רוצים לרשום אותי כתושבת הכפר?" גרמני שעמד מאחורי שאל לסיבות צעקותי. הנוכחים נבהלו, והמזכיר האוקראיני ציווה על אחד הפקידים שירשום אותי. הבחור שהיה אנאלפביתי, לא ביקש תעודה ורשם אותי כעובדת בכפר. חזרתי לרוקח עם התעודה, והוא אמר לי לפנות לגרמנים, שרק הם מחלקים כרטיסי-לחם, ולבקש כרטיס כזה.

הייתי צריכה לפנות ל"לאנדווירט" (מנהל האגף החקלאי). לא היתה לי ברירה והלכתי אליו. שמעתי שיש לו אהובה, אשה פולנית. פניתי אליה והיא שמחה לפגוש עוד "פולניה". היא הציעה לי לא פחות, מאשר לעבוד אצל ה"לאנדווירט" כטבחית. עניתי, שאני מריצה מעבודתי אצל הרוקח. ואין אני רוצה לעזוב אותו. היא החמיצה פנים, אך מסרה לי טופס שזיכה אותי בכרטיס-לחם, מבלי שאצטרך לחדש אותו כל חודש.

הגרמנים משמידים כפר שלם

החלו זמנים קשים בשביל הגרמנים, שהחלו נסוגים מן החזית המזרחית. מחנה גדול של צבא סובייטי נשאר ב"כיס", שעבר דרך יערות ועבר גם דרך הכפר הצ'כי מלין, בי עבד הרופא המיטיב שלי. כשהגיעו החיילים הסובייטיים המנותקים לכפר סברו הצ'כים שהרוסים חזרו, ויצאו לקראתם בתשואות וכיבודו אותם באוכל. אבל הם רק עברו את הכפר ולא נשארו בו. כאשר חזרו הגרמנים הם אספו את כל אנשי הכפר, ביניהם החולים והצוות הרפואי מבית-החולים, באסם, ושרפו אותם חיים! גם הרופא ואשתו היו ביניהם. הכפר מלין, בו בוצע הרצח המחריד, היה מרוחק כ-7 ק"מ מאוסטרווץ, בה עבדתי בבית המרקחת.

באחד הימים פגשתי באוסטרווץ בחורה יהודיה, שהיתה מעיירה קטנה בסביבה. היא סיפרה שהגרמנים הרגו את הוריה וחתנה והיא נשארה לבדה. היא היתה אצל אשת הכומר, אך היא לא רצתה לקבל אותה. אמרו לה, שבבית-המרקחת עובדת יהודיה, ויעצו לה לפנות אליה.

בינתיים יצא בעל בית-המרקחת ושאל אותי, מה דיברתי עם הבחורה. אמרתי, ששלחתי אותה למנהל-הדואר לעבודה. הוא שאל, למה לא שלחתי אותה לשופט? באותו כפר גר אוקראיני, שעבד בימי הכיבוש הגרמני כשופט בעיירה אוסטרווץ, הוא היה מיוודד עם בעל בית-המרקחת. כשיעץ לי לשלוח את הבחורה לשופט, הוסיף כי הוא איש טוב. דברים אלה נכנסו ללבי וחשבתי שכדאי לי לדעת זאת.

אני נמצאת בסכנה

באחד הימים באה לבית-המרקחת ילדה, שהכירה אותי שאני המיילדת מלוצק. הכחשתי זאת בתוקף אך היא בשלה:

"את המיילדת, שקיבלת את הלידה אצל אחותי; אני הייתי שם בשעת הלידה!" הייתי נפחדת מאוד וידעתי שאין טעם לבקש עצה מבעל בית-המרקחת, שהיה פחדן גדול והיה בוודאי מגרש אותי מביתו. הלכתי לשופט וסיפרתי לו את האמת עלי. הוא אמר לי:

"הגרמנים עסוקים עכשיו בעצמם, ואין ראשם פנוי לדברים כאלה. תני לי זמן לחשוב איך לעזור לך".

בינתיים נפל פחד התבוסה על הגרמנים. יום אחד באה אוקראינית אחת וסיפרה, שהגרמנים מתכוננים לברוח והם מדברים על כך בינם ובין עצמם. בשומעי זאת חשבתי על מצבי הקשה, בו אני נתונה. עם כל שמחתי לבריחת הגרמנים, הייתי בטוחה שהאוקראינים, שחושדים בי שאני יהודיה, לא יהססו להרוג אותי אחרי צאת הגרמנים.

מנהל בית-המרקחת והשופט פנו לגרמנים וביקשו רשות לצאת יחד אתם. הם פחדו להישאר בכפר. הגרמנים הסכימו לקחת אותם אתם. מעסיקי נתן לי פקודה לארוז את הפציו החשובים ביותר לקראת יציאתו. ארוזתי את החפצים והעמסנו אותם על מכונית-משא גדולה. במכונית יצאו הרוקח, השופט, אנוכי ואחד שעבד אצל הגרמנים כמתורגמן.

לפני זמנ-מה נפגשתי עם אחותו של ד"ר פריד, הגב' יוסטון (לשעבר שושנה פריד) מלונדון. דומני שהם היו תאומים. אחותו סיפרה לי על מעשי הגבורה שלו בזמן המלחמה, כפי שנודע לה מהמכתבים שקיבלה מהרבה אנשים שהכירו אותו ברוסיה... הם כתבו לה, שהוא הציל פארטיזאנים רוסיים פצועים רבים וטיפל בהם עד להחלמתם. הוא סיפק תרופות לבית-החולים הפארטיזאני שהיה באזור רוז'ישץ'. הוא גם היה איש-קשר של המפקדה הפארטיזאנית ה-סובייטית.

לא האמנתי תחילה לסיפוריה. חשבתי שהיא מגזימה. לפני כמה שנים היא יצאה עם בעלה האנגלי, מר יוסטון, לרוסיה וביקרה בכפרים בסביבת רוז'ישץ', שם עבד ופעל ד"ר פריד.

היא נפגשה עם אנשים רבים שהכירו אותה. אנשים פשוטים, איכרים, סיפרו שהוא עזר לאנשים עניים וטיפל בחולים בלי שום תמורה. מעמדו כרופא צ'כי איפשר לו לנוע ממקום למקום באופן חופשי והיו לו מגעים עם אנשים רבים.

ברוסיה מכבדים את זכרו של ד"ר פריד. השלטונות הסובייטיים, לאות הוקרה למעשי הגבורה שלו בזמן המלחמה, הקימו לו מצבה גדולה. לטקס גילוי המצבה הזמינו השלטונות הסובייטיים אותה ואת בעלה לבקר ברוסיה וכיבדו אותה בהסרת הלוט מן המצבה. בטקס נוכח גם שר הפנים ה-אוקראיני.

בדרך הביתה, מרוסיה ללונדון, היא ביקרה עם בעלה בישראל. בטבריה נמצא אחיה המבוגר. הזמנתי אותה עם בעלה אלי, ראיתי את התמונות שהיא הביאה עמה, שצולמו בזמן הטקס. בתמונה אחת רואים את המצבה ועליה המלים הרוסיות הגדולות, "ד"ר פריד". האחות ספרה לי, שאחרי הטקס התקיימה אסיפה ומסיבה, בה השתתפו הרבה אנשים שהיו בקשר עם ד"ר פריד בזמן המלחמה.

הרוסים הוציאו גם ספר מיוחד על מעשי הגבורה של ד"ר פריד. אם זכרוני אינו מטעה אותי, ראיתי, את הספר הזה אצל אחותי. את הספר חיבר אחד המפקדים הבכירים של הפארטיזאנים, שד"ר פריד היה בקשר אתו. כתבתי מכתב לאחותו וביקשתי ממנה כמה תמונות מהטקס וגם את הספר. ביקשתי גם שתכתוב כמה מילים על דמותו של ד"ר פריד. ציינתי במכתבי, שארגון יוצאי רוז'ישץ' מוציא ספרי-זכור ושראשי הארגון רוצים להדפיס בספר את התצלומים ולהקדיש דיש מאמרים מיוחדים לזכרו, אך לדאבוני לא קיבלתי את החומר המבוקש.

ד"ר חיים איזק

בדרך מחוץ לעיירה הצטרף אלינו מפקד המשטרה האוקראינית, שעזר בהשמדת היהודים. הוא חשש לחייו וביקש שיקחו גם אותו. הגענו לדובנו. בדובנו נעזרתי בטוב־לבו של השופט. בבית בו קיבל מקום מגורים גרה משפחה של בעל, אשה וילדה בת 16, מאומצת, שברחה מן הכפר בגלל השחיתות ההדדיות בין הפולנים והאוקראינים, שהיו שכיחות בימים ההם. בהשתדלותו צירפו אותי למשפחה הזאת ושמי צורף לרשימת הדיירים, שלפי ההוראות היתה צריכה להיות על כל דלת. הייתי מבשלת בשביל השופט ואני הייתי אוכלת את השאריות.

לא חסרו מצבים מצחיקים וגם מביכים. פעם החלו לשדך ביני ובין אוקראיני אחד שבא מרוסיה. בקושי רב הצלחתי להתחמק מהפצרותיהם של "ידידי", שראו בשידוך הזה הזדמנות טובה מאוד בשבילי להקים משפחה..."

מעמידה פני נוצריה

בחג המולד ערכו שכני הבית סעודה מסורתית. אני הכרתי את המסורת הנוצרית מתוך הספרות, אבל כשהחלו לשיר את ה"קולנדי" (שיר־לידה של ישו) הייתי במבוכה, כי ידעתי רק את המנגינה, אך לא את המלים. השתדלתי לטשטש את המלים כשאני מבליטה את המנגינה בלבד. אני עברתי בהצלחה את הנסיון הקשה הזה.

בדרך כלל היוו התפילות הנוצריות בעיה קשה מאוד ולא פעם היתה צפויה לי סכנה שיכירו שאינני נוצריה, משום שלא ידעתי תפילות יומיומיות, שכל נוצרי יודע אותן. הנוצרית וירה ז'מבינסקאיה, שאירחה אותי בזמן הראשון, אמרה לי פעם, שאין אני חייבת לדעת את כל התפילות; אבל יש 3 תפילות, שהכול חייבים לדעת בעל־פה. היא לימדה אותי את התפילות האלו. הזוג, שגרתי אצלו בדובנו, היו אנשים אדוקים והתפללו כל לילה לפני עלותם על המיטה. גם אני הייתי מתפללת במיטה כמוהם. פעם שלחו את ילדתם לבדוק, אם אני יודעת את התפילות. פתאום ראיתי אותה עומדת לרגלי המיטה שלי ומתבוננת בי, ברגע שהתחלתי בתפילתי. התלטתי להגיד את תפילתי בקול רם, למרות שנהוג להגיד אותה בשקט. למחרת אמרה לי הפולניה:

"איזה אנשים מוזרים הם האוקראינים. מעניין שחשדו בך שאת יהודיה!"

אני מחפשת את משפחתי

לא שמעתי דבר על בעלי ובנותי, כשקיבלתי את תעודת־הלידה בשביל אחת הבנות היה לי קשה להחליט למי למסור אותה, כלומר מי מן הבנות להציל! החלטתי להשאיר זאת לגורל העיור, ולמסור את התעודה לבת הראשונה שאפגוש בדרכי. מה יכולתי לעשות? את תעודת הגבר השמדתי, משום שלא הצלחתי למצוא את בעלי. ידעתי את שם האיכר, שאצלו עבדה פרידה. הלכתי מכפר לכפר, עד שנודע לי מקום הימצאה. לבסוף מצאתי את בתי פרידה, שנשארה בחיים. היא עבדה אצל איכר בכל עבודות המשק; האכילה את החזיר, חלבה את הפרות וכו'. כשיצאה מלוצק היתה בת 15 וחצי. כשמצאתי אותה ומסרתי לה את התעודה — היתה בת 16. את הבת השניה, ליובה, לא ראיתי עוד.

השמדת תושבי דובנו

בדובנו ישבנו כששה שבועות, כשמחצית העיר בידי הגרמנים ומחצית — בידי הרוסים. מזמן לזמן נשמעו ריירות ולא יצאנו מן הבית. הגרמנים השמידו את תושבי דובנו, ולא רק את היהודים. כשהתחזקו היריות הסתתרנו במקלטים.

יום אחד שמעתי, ש"ברחוב פאנינסקה אין עוד אנשים! הבתים פתוחים, הארונות פרוצים, האוכל על השולחן והאנשים אינם!" התברר, שלפני בריחתם היו הגרמנים סוגרים בלילה רחוב אחד או שניים, הוציאו את האוכלוסייה הצי'כית, האוקראינית והפולנית, בתואנה שלוקחים אותם לגרמניה, משום שהחזית קרובה מאוד. את האנשים העבירו מחוץ לעיר שם הוציאו להורג ביריה. הרגשנו שעוד מעט יגיע התור של הרחוב שלנו להשמדה ולהרג. לא ידענו לאן לברוח, כדי להציל את חיינו.

בימים האלה נודע לי, שרבים בורחים לפרבר צגלאניה, הנמצא ברובע הפועלים של העיר. ניסיתי לחדור לרובע הזה, אך לא נתנו לי דריסת רגל בשום בית, כי הם חשדו

גורלם המר של יהודי קופאציבקה

ביום הראשון לכניסת הגרמנים לכפר קופאציבקה, ביוני 1941, נכנסו לביתנו שלושה גרמנים. הם הוציאו את אבא, את משה בנו של השוחט ואת בנו וירו בהם על יד טחנת הרוח. כפי שנודע לנו אחר־כך, הוכרחו האנשים האומללים לחפור את קברם במו ידיהם. אחרי הרצח הברברי הזה עזבו כל יהודי הכפר את בתיהם וברחו ליער הסמוך.

האוקראינים, שהגרמנים הבטיחו להם עצמאות מדינית אחרי מיגור ברית המועצות, הקיפו את היער וירו על הנמלטים. רוב היהודים נהרגו מיריות אלה. בעיני ראיתי הרוגים רבים על האדמה. היהודים שנשארו בחיים נשלחו על־ידי היוזנראט של קופאציבקה לעבוד במשק גדול, שהקימו הנאצים בכפר ברזולופ. עבודתם היתה קשה מאוד. הם עבדו בניסור עצים, בחפירת בורות ובעבודות־פרך אחרות. המשגיחים, ה"פולקס־דויטשה" והאוקראינים, התעללו בהם והיכו אותם באכזריות. יהודים אחרים נשלחו לעבוד במשק אחר, בכפר רוקין, וגם באלה התעללו תוך כדי עבודתם הקשה והמפרכת. קאזיק פטרובסקי היה פולני עשיר וידיד משפחתינו — עד לפרוץ המלחמה. אחותי הפקידה בידו את כל רכושה. באחד הימים באה אליו מן היער לבקש לחם. הוא נתן לה ולשני ילדיה מחבוא ברפת לעשרה ימים. אחר־כך הודיע לגסטאפו, שיהודים חדרו לרפת שלו ואינם רוצים לצאת משם. האוקראינים באו אליו והרגו את אחותי וילדיה באכזריות רבה...

בברזולופ חי יהודי, חייט מעולה, שנמלט מגיטו וארשה. הקומיסאר הנאצי של ברזולופ, הגרמני דונר שהיה ידוע לשימצה, ערך נשף ופקד על החייט לתפור לו סמוקינג. הסמר קינג מצא חן בעיניו, והבטיח לחייט לשלם לו את שכרו למחרת בבוקר. למחרת קרא לחייט וירה בו. נשארו אשה וילד.

ברחנו מברזולופ לרוקין. יום אחד באו שוטרים אוקראינים, תפסו את היהודים שעבדו בשדה והעלו אותם על משאית כדי להובילם להרג. אני הספקתי להימלט והתי- חבאתי בתוך השיחים וה"לעפעכעס" עצמחו בקרבת מקום. המרצחים לא הרגישו בי, אף-על-פי שעברו על סוסייהם ממש מעלי. בלילה יצאתי ממחבואי. מצאתי את אחותי ואחי והחלטנו לברוח מן המקום.

באנו אל משפחת קוזלובסקי, משפחה פולנית, שהיתה מיוודת עם משפחתנו. נכנסנו למחסן התבואה, בלי ידיעת בעלי המשק. בבוקר השגיחה בנו בעלת המשק ונבהלה. התחננו בפניה שתראה לנו להתחבא אצלה והבטחנו לה תשלום הוגן. רק לאחר שברדודי מסר לה סכום של דולרים, שהצליח לתפור בתוך כובעו, הסכימה להשאיר אותנו אצלה. היא חפרה לנו בור בתוך הרפת והיתה מביאה לנו אוכל לשם. היינו קבוצה של 12 איש.

הנס

יום אחד באה בעלת המשק ואמרה לנו לעלות לעליית הגג, כי היא רוצה לנקות את הבור ולהחליף את הקש ששימש לנו כמצע. היא היתה נמנית על ה"פולקס-דויטשה" ושלטה יפה בשפה הגרמנית. ברגע שהגענו לעליית הגג הגיעו לחצר המשק גרמנים בצעקות:

"היכן היהודים?"

"אין אצלי עוד יהודים. הם אמנם התי- חבאו בבור הזה בלי ידיעתי. גירשתי אותם, לאחר שלקחתי מהם את כספם. הם הלכו ליער."

הגרמנים השתכנעו, כנראה, שהאשה דוב-רת אמת ולא חיפשו יותר. כך ניצלנו ממוות בטוח. כשהלכו הגרמנים באה אלינו האשה ואמרה:

"לכו לאן שתלכו, כי חיי בסכנה גדולה אם אמשיך להחביא אתכם!"

חזרנו ליער. בוסטנו בשלג העמוק, כשבחוץ שורר קור גדול. גיסתי לא עצרה כוח ועזבה את ילדה בן-השבע לנפשו וברחה עם בתה התינוקת. הגענו בלילה לקופאצ'בקה ולא הכרנו את המקום. הבתים שלנו פורקו וה-אדמה נחרשה.

נכנסנו לביתו של רוס. היה זה פולני עני שגר לא רחוק מביתנו. אשתו היתה חולבת פרות אצל היהודים והוא עצמו היה שיכור לעיתים קרובות.

פולני טוב-לב

כשראה אותנו ואת מצבנו פרץ בבכי. הוא ריחם עלינו והגיש לנו מרק חם שהשיב את נפשנו. החביא אותנו במרתף שמתחת לחדר הסמוך.

ביום הראשון באו לבית שוטרים אוקראי-נים לבקש סאמוגונקה (יי"ש תוצרת עצמית), שהוא היה מייצר. הוא הישקה אותם והלעיט

בי שאני יהודיה. נדדתי בקרבת החזית, בין החיילים הגרמנים ממש, עד שמצאתי מקום, שם נמצאו צ'כים רבים שגורשו מדובנו. מכיוון שהיכרתי את הצ'כים כאנשים טובים החלטתי להישאר בסביבתם. הגעתי לדירה צ'כית, שהמשפחה בת 16 איש, ישבה במטבח ובגורן, כי יתר חדרי הבית היו תפוסים על-ידי הגרמנים. הצ'כי צירף אותי למשפחתו, באומרו: "מה שיהיה אתנו יהיה גם אתך!" נשארתי שם והחלטתי לא לנדוד יותר ולהישאר אצל משפחה זו זמן רב ככל האפשר.

כעבור ימים אחדים באה הודעה מטעם ס.ס., שכל האנשים צריכים להתאסף ליד הצלב, משם יישלחו לגרמניה. לא היה לי מה להפסיד והייתי מוכנה להצטרף למשפחת המארח שלי. אך בראותי את השמירה החזקה של אנשי ס.ס. במקום האיסוף התעורר בלבי החשד, שאנשים אלה נועדו למות ולא להישלח לגרמניה. החלטתי לברוח פעם נוספת מצפוני המרצחים הגרמנים.

הבחנתי שלא רחוק ממקום האיסוף מתחיל יער. התחמקתי לאט-לאט מן המקום ונכנסתי ליער בלי שהשומרים ירגישו בכך. אחרי כמה ימים של נדודים ביער נתקלתי בביקתה של משפחה אוקראינית, שם ישבה האשה לבדה. האשה הבודדה שמחה למצוא אשה "נוצריה" שתפיג במקצת את בדידותה ונשארתי אצלה. השגחתי שבלילה היתה המארחת שלי נעלמת בלי להגיד לי לאן היא הולכת. נראה, שבעלה ובניה הצטרפו לכנופיות שרווחו בזמנים ההם, ובלילות היא נפגשה אתם.

לא הרחק מן הביקתה נמצא קר-החזית גרמנים היו באים לעיתים קרובות לבית, בעת שאני נמצאתי שם. המארחת שלי החלה לחשוש לגורלה וציוותה עלי לעזוב את ביתה. בלית-ברירה חזרתי לדובנו, ופניתי לכתובת של המשפחה הצ'כית שם גרתי לפני-כן. מן השכנים נודע לי שכל האנשים שנצטוו להתאסף לפני הצלב כדי להישלח לגרמניה — נרצחו מתוך לעיר. מכל דיירי הבית נשארו בחיים רק השומר ואשה אחת. עליתי לחדרי הקודם ונכנסתי למיטתי תוך החלטה נחושה לא לעזוב עוד את החדר הזה — ויהי מה.

הרוסים באים

יום אחד בחודש פברואר של 1944 הגיעו לאזני הדי ריצה וקול קורא אלי: "גברת, אומרים שהרוסים הגיעו!"

היה זה בחור צעיר שגר בחדרו של השומר. ניגשתי אל הקיר ודרך הסדקים ראיתי שלוש דמויות מתקדמות לאורך קירות הבתים. הכרתי מייד שאלה חיילים סובייטיים. כשירדתי למטה נכנס לבית חייל רוסי. פרצתי בבכי. החייל שאל אותי אם אין כאן גרמנים ועניתי, שבבית הזה אין, אבל אינני יודעת אם אין גרמנים בבתיים אחרים. עמדתי ובכיתי. השומר, שחשד כל הזמן שאני יהודיה, עמד וחיכה שאגלה לרוסים שאני יהודיה. אך לא גיליתי להם. החייל הרגיע אותי שלא אבכה, ואמר, כי הכל יבוא על מקומו בשלום.

למחרת יצאתי לדירת דודי, שחי בדובנו עוד לפני בוא הגרמנים. כמוכן, שלא מצאתי איש ממשפחתו בחיים; כל הדירה היתה מלאה נוצות של כרים וכסתות קרועים, שסיפרו על הטרגדיה הנוראה שהתחוללה כאן.

רציתי ללכת ללוצק, עיר מגורי לפני, אך כל הגשרים היו הרוסים, והדרכים היו בחזקת סכנה, כי אנשים רבים נרצחו בעת שנדדו ממקום למקום. חכיתי עד שהרוסים התקינו גשרים על הנהר איקוזה. בתחילה לא נתן לי השומר הסובייטי לעבור את הגשר, אך כשאמרתי לו שאני יהודיה וכי אני מחפשת את משפחתי שנשארה בלוצק, אמר שיעלים עין ממני וכי עלי לעבור מהר את הגשר.

בחזרה ללוצק

את הדרך מדובנו ללוצק — 40 ק"מ — עשיתי ברגל במשך יום אחד. לפנות ערב הגעתי ללוצק. בבית אחד מצאתי 17 יהודים, שהתחבאו אצל פולני אחד, ורק עתה יצאו ממחבואם. פניתי לבית אחותי מלפני המלחמה. מצאתי שם אשה אוקראינית. היא לא ידעה שום דבר על משפחת אחותי או משפחתי. הלכתי אל קצין העיר וסיפרתי לו שאני יהודיה מתושבי לוצק וכי חיפשתי את בני משפחתי ולא מצאתי כאן אף אחד. ביקשתי ממנו שיתן לי תעודת-זהות. הוא יעץ לי לפנות למקום-העבודה הקודם. פניתי למקום עבודתי

אותם במאכלים רבים כדי להניא אותם מלחפש בביתו.

כששמענו את האוקראינים מסתובבים בבית נפלה רוחנו מאוד, כי עזה היתה החלטתנו לא ליפול חיים בידי האוקראינים, שהיו מתעללים ביהודים באכזריות פראית. אחרי צאת האוקראינים נשארנו עוד אצל רוס עד הערב, אבל ידענו שעלינו להסתלק משם חיש מהר.

יצאנו בחשכת הלילה מן הבית ולא ידענו לאן לפנות. עברנו את כפר ה"אוסטדניקים" הפולנים, וראינו שגרמנים נמצאים בחווה של פיידובסקי. זחלנו בשלג כדי להימלט מן הכלבים הפראים, שהרגישו בנו. בלי זעת חדרנו לבית משפחת קאדריס, שהיתה שייכת לעולם התחתון: היו אלה פושעים, גנבים ורוצחים.

כשראינו לאן נקלענו היינו בטוחים שהגיר עה שעתנו האחרונה. אך מה הופתענו, כשראש המשפחה הכניס אותנו לביתו, הקצה לנו חדר לגור בו ואף הביא לנו אוכל. עבדנו במשקו כחמישה חדשים. הוא התייחס אלינו כאילו היינו בני משפחתו, בלי ששילמנו לו פרטות.

נמצא הנער של אחי

אחרי חמישה חדשים חזרנו אל הגב' קוז' לובסקי ונכנסנו לחצרה בלי ידיעתה. למחרת הרגישה בנו, אך הרגיעה אותנו והירשתה לנו להישאר במרתפה. היא גילתה לנו, שבך אחי שנעזב ביער על-ידי אמו, נמצא אצלה חי ובריא.

התברר, שהילד בן השבע, לאחר שנעזב ביער, הצליח לשוב לבית משפחת קוז'ובסקי. הוא עלה על עליית הגג בלי ידיעת הבעלים. רגליו היו קפואות מקור וניזון מאוכל שניתן לחזירים, בדיר הקרוב. באחד הימים הרגישו בו ילדי הבית וסיפרו עליו לאמם. כשראתה האשה בעליית הגג את הילד ומצבו הפיסי פרצה בבכי. היא הורידה אותו מן העלייה וסידרה לו מקום מתבוא באחד מחדרי הבית. שם בילה ששה חדשים. כך ניצל בראחי, נער קטן בן 7, ממוות בטוח. עתה הוא נמצא בישראל.

אנחנו "קדושים"

כשתכפו מקרי ההתנפלויות של האוקראינים על בתי הפולנים לא היינו בטוחים בבית הזה ויצאנו שוב לנדוד. נתקלנו בבית קטן ורעוע שעמד בשדה ונכנסנו לבקש לחם. היה זה ביתם של זוג זקנים עניים מאוד. הוא היה פולני והיא — אוקראינית. שם המשפחה היה צ'כאנובסקי. הזקן הכיר אותנו, כי היה בא אלינו למכור תבואה. הוא הציע לנו להישאר אצלו בעליית הגג. הוא היה קאתולי אדוק. ביום א' סיפר בכנסייה שב"עליית הגג שלו יושבים "קדושים". בין השכנים הפולנים היו שהכירו את משפחתנו והביאו לנו מזון למקום מחבואנו. כאן היינו כששה חדשים.

הקודם שם עבדתי כמנהלת חשבונות. פקיד אחד, שהכירני, העיד על זהותי. קיבלתי עבודה וכן כרטיס לחדר ומזון.

אני מוצאת את בתי פרידה

כאשר נפרדנו בעת שעזבנו את הגיטו קבענו לעצמנו שלוש כתובות, כדי שנדע לאן לפנות כשנחזור לעיר אחרי שתסתיים המלחמה. בשתי הכתובות הראשונות שפניתי לא מצאתי את התושבים, משום שהם עזבו את העיר ויצאו מי לפולין ומי לרוסיה. בכתובת השלישית נודע לי שבתי הצעירה חיה וכי היא נמצאת בלוצק, ברחוב מסויים, אך אי-אפשר למצוא אותה שם. הלכתי למשטרה ובקשתי מהם למצוא את בתי הנמצאת בעיר. במקום נמצאו קומסומולצים רבים, שעזרו למשטרה בשמירה על הסדר בעיר. אחד הקומסומולצים אמר, שהוא גר ברחוב הנזכר, אך אין שם שום בחורה יהודיה. אך לפי בקשתי הסכים ללכת אתי לשם, כשאותנו מלווים 15 קומסומולצים. כשהגעתי לרחוב ההוא באה לקראתי בתי הצעירה פרידה ובידה שק. כפי שהתברר הלכה לאסוף עצים בשביל בעלת-הבית אצלה גרה. השוטר אמר בפליאה, שחצי שנה הוא גר בבית הזה יחד עם הבחורה הזאת ולא ידע שהיא יהודיה!

פרידה היתה כל הזמן אצל המשפחה הקאתולית ועבדה אצלה. היא אמנם לא קיבלה כסף תמורת העבודה, אך סיפקו לה את כל צרכיה במזון ובבגדים. היא גם טיפלה בילדים ובחיות הבית, מבלי שאיש ידע את מוצאה היהודי.

בתי קאתולית אדוקה

שוב היינו שתינו יחד. בתי היתה תחת השפעת הדת הקאתולית בהאמינה שישו הציל את חייה. היא גם למדה את כל התפילות הקאתוליות, ומכיוון שהיתה צעירה ועדינה הושפעה מאוד מן הגיגיונים הדתיים והמסורת הקאתולית. אנשי המשפחה ראו אותה כ"נאשא הלנה" — הלנה שלנו. בתי ביקשה גם ממני להמיר את דתי ולמתוח קו על העבר שלנו, שהיה כה אומלל.

נמצאתי במבוכה גדולה. לא הייתי יהודיה אדוקה, אך כל נימי נפשי התנגדו לערוק מן הדת, שעל מזבחה הקרבנו קרבנות כה רבים. אך מאידך, לא רציתי לאבד את בתי, שהיתה שבויה באמונתה החדשה. לכן אמרתי לה:

"שמעי, פרידה, אם אבא עדיין חי וניפגש בעתיד, אצטרך להתגרש ממנו אם אחליף את אמונתי היהודית בדת הקאתולית, וזאת אינני רוצה בשום פנים ואופן!" הדברים האלה השפיעו עליה. בערב הראשון שהיינו יחד ביקשה ממני לכרוע ברך יחד אתה לפני השינה, ואמנם עשיתי זאת. למחרת — עשתה זאת לבדה. אך כעבור ימים אחדים הפסיקה להתפלל והשתחררה מן ההשפעה הקאתולית.

לאט-לאט התחילה נורמליזציה של החיים שלנו. פרידה נכנסה לבית-הספר התיכון. לאחר שמצאנו מורה שהכירה אותה עוד מלפני המלחמה והעידה, שהיא למדה בבית-הספר היתה תלמידה מצטיינת.

אני פוגשת את בעלי

יום אחד, כשחזרתי מן המסעדה בה אכלנו לפי כרטיסים שקיבלנו ממקום העבודה, ראיתי את בעלי בא לקראתי! לא יכולתי להאמין למראה עיני, כי לאזני הגיעה השמועה שבעלי נהרג!

כפי שהתברר בא בעלי ללוצק והתחיל לחפש אותי. הוא נתקל בשחקנית שידעה שאני סועדת במסעדה זו והיא שהביאה אותו אלי.

הג הפסח הראשון אחרי השחרור

אחרי השחרור פגשתי את הרופא ד"ר גריפל, ידיד טוב שלנו, שהיה יהודי דתי. כשהתקרב הג הפסח השיג מאיזושהו מקום חבילת מצות ושלה לנו 3 מצות, כדי לברך עליהן את ברכת "על אכילת מצה". לסדר של פסח התאספנו כל הניצולים של העיר — ששים וכמה אנשים, שנותרו מקהילה של למעלה מ-30 אלף יהודים. בין הניצולים היו רק 2 משפחות, שנותרו בה 3 אנשים. לרוב נשארו אנשים בודדים ובמקרים מעטים — 2 אנשים במשפחה.

בעלי קיבל עבודה במקצועו כמנהל-חשבונות, באחד ממוסדות השלטון הסובייטי. כשהחלה הרפטריאציה של אזרחי פולין לשעבר נרשמו גם אנחנו ליציאה לפולין. ביוני 1945, שבועות אחדים אחרי סיום מלחמת העולם השנייה, עזבנו את רוסיה ועברנו לפולין.

בכיוון לארץ-ישראל

התחנה הראשונה בפולין היתה לודז'. לא רצינו לקבל שם עבודה, שהציעו לנו על כל צעד ושעל. משם הגענו לפראג שבצ'כיה. נכנסנו לרופא אחד, ד"ר מירבלשטיין, שעבד בזמנו ברוז'ישץ'. הוא היה כל זמן המלחמה אצל הפרטיזנים, וניצל יחד עם אשתו ובת-דודו. כל רכושם בפראג היו שלושה מזרנים, והם התחלקו אתנו במזרנים אלה.

ד"ר מירבלשטיין החליט לנסוע לאוסטרליה, ואף ניסה לשכנע אותנו לעשות כמוהו, ואף הציע לי לעבוד אצלו שם כמיילדת ואחות. אנו סירבנו, משום שגמרנו בלבנו לעלות לארץ-ישראל. ד"ר מירבלשטיין נסע, ומאז לא שמענו ממנו דבר.

עברנו לאוסטריה, שם נשארנו זמן ממושך, משום ששומרי הגבול לא נתנו לנו להמשיך בדרכנו. אנשי הבריגאדה היהודית טיפלו בנו, וסיפקו לנו דיור ואוכל. שם פגשנו את פייגה שר, שבעלה נהרג כחייל בצבא האדום ובנה נהרג עלידי הגרמנים. היא היתה שם עם בתה רחל. בבריגאדה היה לה אח פייבל שקורניק. כשפגש אותנו סיפר לכולם שאנחנו בני-דודים שלו. הוא לקח את אחותו ובתה וגם אותנו לנאפולי שבאיטליה. שם זכינו לטיפול טוב מאוד. שקורניק לקח אותנו לסיור ברומא. יום אחד הגיעה לנמל נאפולי האניה „טראנסילוואניה“, שהיתה בדרך לארץ. הודות לתחבולה מוצלחת עלה בידו של שקורניק להעלות על האניה את אחותו ובתה וכן בתנו פרידה ועוד 15 איש, שהגיעו כעבור ימים אחדים לארץ. אני הייתי אז בהריון ונשארת בנאפולי יחד עם בעלי.

לאחר ימים אחדים עברנו לבארי. בעלי קיבל עבודה במרכז של עליה ב' וקיבל משכורת נאה. אני ילדתי את בני אברהם, שגדל והתפתח יפה. כשהיה בן שנה ו-4 חדשים הגיע תורנו לעלות. צירפו אלינו שתי ילדות: ילדה בת 11 שנה שדיברה רק הונגרית ותינוקת בת 10 חדשים! (אין לשכוח שהיה לי אז ילד בן שנה ו-4 חדשים!) בכל מקום ששם נערכו בדיקות היו לי קשיים להסביר את הפלא הזה, של שני ילדים בהפרש של חצי שנה ביניהם!

ב-8 במארס 1948 הגענו לארץ-ישראל והתחלנו בחיים חדשים.

פרידה וארקוביצקי ורחל שר באיטליה
בשנת 1946

כשגברו פעולות האיבה בין האוקראינים והפולנים החלו האוקראינים לערוך חיפושים אחרי נשק בבתי הפולנים. לא יכולנו עוד להישאר בעליית הגג והפולני הזקן העביר אותנו לבור שהיה בתוך הבית; הבור שימש קודם לכן לאיסוס תפוחי אדמה. הוא חשש לחייו במקרה שימצאו אותנו אצלו ואמר: „אם מסוגלים האוקראינים לירות בצעי-רים כמוכם, הם לא יירתעו מלירות גם בי, זקן בן שבעים“.

מות זוג הזקנים

יום אחד יצאנו קצת לשדה, לא הרחק מן הבית. פתאום שמענו יריות ממכונות-יריה. כשחזרנו הביתה מצאנו את שני הזקנים הרוגים. האוקראינים ערכו טבח בכל אנשי הכפר הפולנים ושרפו את בתיהם. יצאנו שוב לנדוד והסתתרנו במקומות רבים עד בוא הסובייטים. כשלושים יהודים ניצלו הודות למשפחות פולניות בכפרי הסביבה שנתנו להם מחסה ואוכל בשנות השואה הנוראה.

ש. ס.

